

Mehri Tofiq qızı İmanquliyeva²⁴

AFAD QURBANOVUN ELMİ FƏALİYYƏTİNDƏ KOSMONİMLƏR PROBLEMİ

Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında görkəmli türkölçü, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının üzvü, əməkdar elm xadimi, Dövlət Mükafatı laureatı, filologiya elmləri doktoru, professor Afad Qurbanov özünəməxsus xidmətləri olmuşdur. XX əsr Azərbaycan dilçilik elmini Afad Qurbanovsuz təsvür etmək mümkün deyil. Ölkəmizdə Onomastika Elmi Məktəbinin yaradıcısı olan akademik Afad Qurbanov müvafiq sahə üzrə də önəmli işlərə imza atmışdır. Müasir dövrdə də onomastikanın öyrənilməsinə, eləcə də nitq və dilə semantikasına və işlənməsi istiqamətində aparılan tədqiqat işlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Onomastika adların mənası və əmələ gəlməsi ilə irəli sürülən doktrinaadır.

Hər bir dilə ümumi adlarla yanaşı, özünəməxsus xüsusi adlardan istifadə edilir ki, onların hərtərəfli tədqiqi və təhlili ilə məşğul olan müstəqil dilçilik sahəsi onomastika adlanır. Bu baxımdan onomastika və onomastikanın bir qolu olan kosmonimlərin araşdırılması çağdaş dövrdə də olduqca aktualdır. "Azərbaycan dilçiliyində, ümumən, türkologiyada "Onomastika", xüsusən də "Azərbaycan Onomastikası Məktəbinin banisi" dedikdəyədə məhz Afad Qurbanov düşür" (1, səh. 142). Onomastik tədqiqatlar, müxtəlif xalqların keçmiş köçmə yollarını və yerlərini, dil və mədəni təmaslarını, daha qədim dillər vəziyyətini və dialekt nisbətlerini müəyyən etməyə kömək edir. Xüsusi adların öyrənilməsi, ötürülməsi və qorunması böyük, eləcə də önəmli əhəmiyyət kəsb edir.

Afad Qurbanov "Azərbaycan onomologiyasının əsasları" adlı kitabının ikinci cildində onomastik vahidləri antropimlər, zoonimlər, hidronimlər, etnonimlər, toponimlər, ktematonimlər və kosmonimlər adı altında qruplaşdırır (2, səh. 13). Azərbaycan dilinin zənginləşməsində mühüm rol oynayan onomastik vahidlərin mənsəyinin tədqiq edilməsi dilçi alimlərin hər zaman diqqətini özünə cəlb etmişdir. Xatırladaq ki, kosmonimlər bürclər, qalaktikalar, ulduzlar, planetlər kimi kosmik cisimlərlə bağlıdır. Kosmonimlər ayrı-ayrı millətlərin marağını cəlb etməklə kifayətlənməmiş, ümumbəşəri bir mahiyyət kəsb etmişdir. Məhz bu fakt kosmonimləri digər toponimlərdən fərqləndirir. Kosmonim kosmik cisimlərin və ya ayrı-ayrı göy cisimlərinin (Günəş, Ay, Yupiter, Halley kometası, asteroid, cürdan planet) adlarını öyrətir. Kosmik zonalannın adları, bürclər, qalaktikalar kosmonimikə ilə bağlıdır. Çox vaxt kosmonim termini astronomun sinonimi kimi istifadə olunur. Onomastikanın bu qoluna bəzi müəlliflər kosmonim, digərləri isə astronomun deyirlər. Onomastikanın xüsusi bir hissəsində - kosmonimikada öyrənilən kosmonimiya meydana gətirilir. Kosmik cisimlər (ulduzlar, bürclər, planetlər) qədim zamanlardan insanların diqqətini özlərinə cəlb edirdi. Kosmonimləri iki qrupa bölmək olar: köhnə kosmonimlər (teleskopun ixtirasından əvvəl ortaya çıxan) və yeni kosmonimlər (teleskopun ixtirasından sonra yaranmış). Kosmonimlər toponimlər kimi məkanla əlaqədardır və kosmonim bir növ "göy toponimiyası"dır. Afad Qurbanov kosmonimlər haqqında apardığı araşdırmalarda qeyd edirdi ki, "Dilçilikdə səma cisimlərinin adını bildirən sözlər kosmonim adlanır. Məsələn:

Ülkər Aydan ucadır,

Nə aydınlıq gəcədir. (Bayatı)

Bu bədi nümunədəki Ülkər Ay kosmonimləri, şübhəsiz, xüsusi dil vahidləridir. Bunların dilə gəlməsi də öz növbəsində müəyyən ictimai-tarixi proses keçirmişdir. Kosmonimlərin xüsusiyyətlərinin tədqiqi ilə onomalogiyanın yarımşöbəsi olan kosmonimikə məşğul olur" (3, səh. 41).

Afad Qurbanov onomologiyanın kosmonimiya yarımşöbəsinə kifayət qədər araşdırma aparılmaması qənaətində idi. Bu baxımdan da Afad Qurbanov onomologiya sahəsində kadrların yetişdirilməsinə xüsusi önəm verirdi. Ümumiyyətlə, kosmosdakı obyektlərin düzgün və perspektivli nominasiyası müxtəlif ixtisas alimlərinin iştirakı ilə həll edilir. Mövcud kosmonimlərin öyrənilməsində və yenilərinin yaradılmasında şərfəli rol astronomlara və dilçi-onomatoloqlara aiddir. Kosmonimlərin meydana gəlmə prosesi qədim dövrlərə aiddir. Belə ki, bu gün müəyyən edilən 88 bürəcdən 48-i köhnədir. Akademik A. Qurbanov da kosmonimlərin qədim tarixə malik olması faktını təsdiqləyirdi. "Səma cisimlərinə ad vermənin çox qədim tarixi vardır. Eramızdan əvvəl II əsrdə yunan və ərəb astronomları müxtəlif əfsanələr, bənzətmələr, əmək adları və s. əsasında səma cisimlərinə adlar vermişlər. 1922-ci ildə Beynəlxalq Astronomiya Cəmiyyətinin I konqresində 88 ulduz bürçü müəyyənləşdirilmişdir" (3, səh. 62).

Ulduzlu səmanın fərqli zamanlarda, fərqli yerlərdə və fərqli xalqlar arasında eyni olmayan bürclərə bölünməsi, onlara ad verərkən istifadə olunan müxtəlif "görüntülərin" ayrılması və daha çox şey dialektik-materialist mövqelərdən başa düşülməlidir. Bu araşdırıma dilçilər, xüsusən də onomatoloqlar müəyyən töhfə verə bilər. Kosmik cisimlərin adları semiotik planda, naməzəddlik nəzəriyyəsi baxımından, xalqların iqtisadi quruluşunu, dünyagörüşünü, mifoloji və digər fikirlərini əks etdirmək baxımından öyrənilə bilər; kosmonimlərin tarixi və coğrafiyasının öyrənilməsi uzun tarixi inkişaf zamanı xalqlar arasında münasibətləri mühakimə etmək üçün material verir. Göy cisimləri çərçivəsində kosmosdakı bütün cisimlər nəzərdən keçirilir. Məsələn, kosmonimlər olan Günəş və Ay da göy cisimləri hesab olunur. Kosmonimlər səmadaki bütün cisimləri əhatə edən bir fenomenidir. Kosmosdakı bütün ulduzlar, kometalar, meteorlar, bürclər və böyük qalaktikalar hələ qədim dövrlərdən başlayaraq insanlar tərəfindən müxtəlif adlar verilmişdir. Kosmosdakı göy cisimlərinin ən böyüyü qalaktikalardır. Qalaktikalarda çoxlu ulduz qrupları var. Göy cisimlərinin adına və yerləşməsinə görə, işıq illərində olan məsafələri ölçülür və hər göy cisminə fərqli olaraq ad verilir. Məsələn, planetlərə Yupiter, Uran, Neptun kimi fərqli adlar verilir. Akademik Afad Qurbanov bu barədə yazırdı: "Səma cisimlərinə verilən ad-ləqəblər şərti xarakter daşıyır. Dünyanın müxtəlif

dillərində ümumişlək kosmonimlərlə yanaşı (məsələn, Anremua, Delfin, Eridon, Kassiopeya, Mikroskop, Oktant və s.) hər dilin özünəməxsus xalq kosmonimləri də mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan dilində işləən Ülkər, Zöhrə, Şəms, Qəmər, Nahid, Tahir/Tair, Dan ulduzu, Karvanqran və s. xalq kosmonimləri şifahi xalq ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. Onomalogiyanın kosmonimiya yarımşöbəsi bu cür xüsusi adları tədqiq etməkdə astronomiya elminin nəticələrindən də istifadə etməli olur" (4, səh. 209).

Hələ qədim dövrlərdə bəzi kosmonimlər və astronomlar haqqında miflər və əfsanələr yaranmış, göy cisimləri və bürclərin adları ilə bağlı insanlar arasında müxtəlif inanclar formalaşmışdır. Klassik poeziyamızda da kosmonimlər aparıcı yer tutmuşdur. Sufi ədəbiyyatında da kosmonimlərdən geniş şəkildə istifadə edilmişdir (5, səh. 178-182).

Bəzi kosmonimlərin mənşəyi səma cisimləri və bürclərə bağlı olan kosmoqonik əfsanələrdə ehtiva olunmuşdur. Kosmonimlərin mənşəyi üzrə folklorşünaslar və etnoqraflar da araşdırma aparmışlar. Səma adlarını araşdırılması nəticəsində əcdadlarımızın həyatı haqqında bir sıra dəyərli məlumatlar ortaya çıxıb.

Kosmonimlər içərisində astroponimlər də xüsusi yer tutur. Astroponimlərin mənşəyi astroponimiyə bölməsində araşdırılır. Astroponimiyə Yer istisna olmaqla planetlərin səthindəki cisimlərin adlarını, onların peyklərini və asteroidlərini öyrənmə xüsusi bir astronomiya qoludur. Astroponimlərin əksəriyyəti xatirə xarakterlidir, yəni görkəmli elm adamlarının, tədqiqatçıların, rəssamların və s. adları ilə bağlıdır. Məsələn, Merkuriyin ən böyük kraterinə Homer, Hələ, Şekspir, Rafael, Dostoyevski, Tolstoy, Bethoven adı verilmişdir. Başqa bir kosmik toponim qrupu coğrafi olaraq yerüstü toponimləri ilə təmsil olunur, məsələn, Aydakı Karpət dağ sistemi və s. Kosmos adlarının əsas mənbəyi mifologiyadır.

Akademik A. Qurbanov kosmonimlərin mənşəyinin araşdırılması sahəsində astronomiya elminin nailiyyətlərindən istifadə edilməsini vurğulayırdı. "Dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində də çoxlu miqdarda kosmonim yaranmışdır. Həmin xüsusi adların yaranmasının özünəməxsus qanunauyğunluqları vardır. Bunları öyrənməkdə müasir astronomiya elminin nəticələrindən mütləq istifadə edilmişdir" (4, səh. 176).

Kosmik adların onomastik sahəsindəki araşdırmalar üçün geniş istifadə olunur və ulduzlu səmada cisimlərin nominasiyasının xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə, onomastik nominasiya prosesində milli xüsusiyyətlər qurmağa kömək edir. Bəzi tədqiqatçılar elmi və xalq astronomiyasını fərqləndirməyi təklif edirdilər. Elmi astronomiyada ehtiva olan səma cisimlər xalq astronomiyasına nisbətən daha genişdir. Astronim - ulduz, planet, komet, asteroid (planetoid) daxil olmaqla fərdi bir göy cisiminin uyğun adıdır. Hər bir xalqın nasildən-nəsilə ötürülən öz dəyərləri, ənənələri, bilikləri vardır. Bu biliklər arasında səma cisimlərinin adları və onlar haqqında meydana gələn əfsanələr də xüsusi yer tutur. "Ümumxalq təfəkkürünün məhsulu olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində Ay, Günəş, Yer, Ülkər, Dan ulduzu, Karvanqran, Quyruqdoğan və s. kosmonimlərə tez-tez rast gəlinir. "Günəş və Ay" adlı əfsanədə Günəş - qız, Ay - oğlan kimi səciyyələndirilir. Ayın və Günəşin bəzi astronomik vaxtlarda müxtəlif vəziyyətlərdə müşahidə olunması və üzərində qeyri-müəyyən ləkənin görünməsi əfsanəvi köklərlə bağlı izah edilir. Əsərlərdə kosmonimlər, sadəcə sadalanmır, həm də ulduzların Yerdən və Aydan çox-çox uzaq olması fikri dəfələrlə xatırlanır.

Azərbaycan xalqı səma cisimlərini həmişə müqəddəs hesab etmiş, onların əksəriyyətini taxəyyül süzgəcindən keçirmiş, əfsanə və rəvayətlərdə bəzən yuxarıda deyildiyi kimi Günəş - qız, Ay - oğlan, bəzən Günəş - ana, Ay - onan qızı, ulduzlar çəpək, sümbül və s. kimi təsvir olunmuşdur" (6, səh. 575). Səma cisimləri xüsusilə bütperəstlərin inanclarında mühüm yer tuturdu. Tənn və müqəddəs ruhlar göydə yaşayır, məşhur qəhrəmanlar göy cisimlərinə çevrilirdi. Demək olar ki, hər bir bürç bir növ mif, inanc və ya əfsanə ilə əlaqələndirilir. Bürclər qədim insan mədəniyyətinin, miflərinin, ulduzlara ilk marağının abidələridir. Beləliklə, kosmonimlərin insanları dünyagörüşünü, fantaziyasını, taxəyyül düşüncəsini və kosmik cisimləri və ətraf aləmi qəbul etməsini öyrənmək üçün dəyərli materialdır. Fərqli dillərdə bu onomastik vahidlərin müəyyən edilməsi və onların müqayisəli öyrənilməsi kosmonimiya və astronomiyanın inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dilçilikdə xalqın mədəniyyətinə xas olan hadisələri əks etdirən dilin milli-mədəni xüsusiyyətlərinin, dil vahidlərinin məzmununun öyrənilməsi böyük maraq doğurur. Onomastikanın tarixində, kosmosun və göy cisimlərinin öyrənilməsinin ayrı-ayrı qruplara bölünməsi prosesi həmişə ardıcıl olaraq aparılır. Bunun səbəbi kosmik cisimlərin adlarının öyrənilməsi zamanı astronomlarla kosmonimlərə fərq qoyulmasıdır. Bəzi tədqiqatçıların gəldiyi qənaətə görə astronomlar və kosmonimlər bir-birindən fərqli istilahlardır. Lakin Afad Qurbanov astronomiyanın və kosmonimlərin arasında fərqin olduğunu vurğulayır, bütün göy cisimlərinin kosmonim adı altında ehtiva edir. Ümumiyyətlə, bir çox tədqiqatçılar belə bir bölgüyə riayət etmir və əsərlərində göy cisimlərinin adları haqqında elmi ifadə etmək üçün bir termindən - ya astronomiya, ya da kosmonimikə terminindən istifadə edirlər. Afad Qurbanov da bu prinsipə riayət edərək kosmosdakı obyektlərin adlarını ifadə etmək üçün kosmonim, kosmonimləri araşdıraraq söbəni isə kosmonimikə adlandırdı.

Kosmik cisimlərin elmi adlarının semantik modellərinin əsasını aşağıdakı adlar təşkil edir: ilahələr, tanrıların və qədim personajların adları (bunlarla da qədim mifologiyaya əsaslanan ənənəni qoruyub saxlayırlar), artefaktlar, qədim adları, astronomların soyadları və toponimlər. Müxtəlif xalqların kosmonimiyasındakı ortaqlıq yalnız bütün ədəbi dillərdə oxşar olan astronomik terminologiyanın mövcudluğunda deyil, həm də kosmik cisimlərin adının tez-tez obyektin özündən irəli gələn ortaq görüntüyə sahib olmasıdır. Bu faktor əsasən bürclərin adlarında öz əksini tapmışdır. Bu tip adların meydana gəlməsində insanların fantaziyası mühüm rol oynayır.

Astronomiyada bütün ulduzlar bürclərə bölünür və hər birinin öz adı var. Mənşəyinə görə Azərbaycan dilindəki xalq kosmonimləri üç qrupa bölünür:

1. Türk xalqlarının əksəriyyəti üçün ümumi olan kosmonimlər;

²⁴ Azərbaycan Dillər Universitetinin dissertantı

2. Yalnız Azərbaycan xalqına xas kosmonimlər;

3. Alınma kosmonimlər.

Xalq kosmonimlərinin fərqli yayılma sərhədləri var, buna görə də onları milli kosmonimlərə və dialektik kosmonimlərə bölmək olar. Azərbaycan dilinin digər sözləri kimi, kosmonimlər də zaman keçdikcə yeni terminlərə zənginləşdi. İlk dövrlərdə yaranan kosmonimlər xalq inancları və folklor motivləri ilə sıx bağlıdır. Əksər kosmonimlərin kökləri İslamdan əvvəlki dövrə gedib çıxır. Adların bir çox xalqlarla sıx əlaqəsi, ortaq türkçüliyi bu söz qatlarının Azərbaycan və digər türk dilləri üçün əhəmiyyətini sübut edir.

Akademik A.Qurbanov apardığı araşdırmalarda kosmoponimlərdən də bəhs edirdi, kosmonimlərlə toponimlərin bir-biri ilə sıx əlaqəsi akademikinin davamçıların da diqqətini özünə cəlb etmişdir. "Kosmoponimlər adlandırılan xüsusi qrupda kosmonim və toponimlərin birliyindən yaranan dil vahidləri ümumiləşdirilmişdir. Məsələn; Günəş, Günəşli (Dəvəçi, Xaçmaz), Şəfaq, Şəfaqlı (Yardımlı) və s. Kosmoponimlər Azərbaycan dilinin onomastik sistemində digər adlara nisbətən az işlənmişdir. Bunu belə izah etmək olar ki, elə səma cisimlərinin adlarını bildirən milli türk mənşəli sözlər də dilimizdə azlıq təşkil etmişdir. Kosmonimlər, əsasən, ərəb-fars və ya Avropa mənşəli olmuşdur. Lakin məskunlaşdıqları əraziləri adlandırarkən insanlar daha çox milli mənşəli sözlərdən istifadə etmişlər. Tarixilik etibarilə də kosmoponimlər etnotoponimlərə nisbətən dilimizin inkişafının daha sonrakı dövrlərinə aid dil faktları hesab edilir. Kosmonimlər qismən də olsa, antroponimlərə də təsir etmiş, iki sistemin əlaqəsindən kosmoponimlərin meydana gəlməsi" (7. səh. 188-189).

Akademik Afad Qurbanovun zəngin elmi irsi müasir dilçilik problemlərinin tədqiqində və işıqlandırılmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Professorun kosmonimlər haqqında irəli sürdüyü fikirlər bu gün də tədqiqatçılar üçün dəyərli bir mənbə, etibarlı məxəz rolunu oynayır. Bu baxımdan eminliklə söyləmək olar ki, dilçi-alimin araşdırılması, onun onomastika sahəsindəki fəaliyyəti birbaşa olaraq dilçiliyimizin inkişafına yönəlmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Tannverdi Ə. Türkölogiyamızın Afad Qurbanovu. Bakı, 2018. 244 s.
2. Qurbanov A. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. II cild (2 cildə). Bakı, 2019. 432 s.
3. Qurbanov A. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. I cild (2 cildə). Bakı, 2019. 280 s.
4. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I cild (3 cildə). Bakı, 2019. 448 s.
5. Абулдулова С.Ю. Космонимы как средство отражения религиозно - мистических концепций в суфийской поэзии. Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Серия гуманитарно-общественных наук. Номер: 1 (42) Худжандский государственный университет им. академика Б. Гафурова (Худжанд). Год: 2015. Стр.: 178-182. ISSN: 2077-4990
6. Abbasova Z. Səma cisimlərinin adlarını bildirən sözlərin mövzusu I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS. Baku Engineering University 594 05-06 May 2017. Baku, Azerbaijan. 1157 səh.
7. Həsənova I. Afad Qurbanov və onomastik sistem məsələsi. Linqvistik problemləri. Cild 1, №2. 2020. s. 182-190

Açar sözlər: *Afad Qurbanov, kosmonim, səma cisimləri, kosmik adlar, astronomiya, astrotoponim*

Keywords: *Afad Qurbanov, cosmonym, celestial bodies, cosmic names, astronomy, astrotoponym*

Ключевые слова: *Афад Гурбанов, космоним, небесные тела, космические имена, астрономия,*

Afad Qurbanovun elmi fəaliyyətində kosmonimlər problemi

Xülasə

XX əsr Azərbaycan dilçilik elmini Afad Qurbanovsuz təsvir etmək mümkün deyil. Ölkəmizdə Onomastika Elmi Məktəbinin yaradıcısı olan akademik Afad Qurbanov müvafiq sahə üzrə də önəmli işlərə imza atmışdır.

Məqalədə Afad Qurbanovun elmi fəaliyyətində kosmonimlər problemi araşdırılmış və öz əksini tapmışdır. Akademikinin kosmonimlər haqqında irəli sürdüyü fikirlər bu gün də tədqiqatçılar üçün dəyərli bir mənbə, etibarlı məxəz rolunu oynayır. Bu baxımdan da dilçi-alimin araşdırılması, onun onomastika sahəsindəki fəaliyyəti birbaşa olaraq dilçiliyimizin inkişafına yönəlmişdir.

The problem of cosmonims in the scientific activity of Afad Qurbanov

Resume

It is impossible to imagine XX century Azerbaijani linguistics without Afad Qurbanov. Academician Afad Qurbanov, the founder of the Scientific School of Onomastics in our country, has also signed important works in the relevant field.

The article explores the problem of cosmonims in the scientific activity of Afad Qurbanov and reflects it. Afad Qurbanov's scientific heritage has not lost its significance in modern times. The academician's ideas about cosmonims still serve as a valuable source for researchers. From this point of view, the researches of the linguist-scientist his activity in the field of onomastics are directly aimed at the development of our linguistics.

Проблема космонимов в научной деятельности Афад Гурбанова

Резюме

Азербайджанское языкознание XX века невозможно представить без Афад Гурбанова. Академик Афад Гурбанов основатель Научной школы ономастики в нашей стране также подписал важные работы в соответствующей области.

В статье исследуется проблема космонимов в научной деятельности Афад Гурбанова. Богатое научное наследие Афад Гурбанова не утратило своего значения и в наше время. Представление академика о космонимах до сих пор служат ценным источником для исследователей. С этой точки зрения исследования лингвиста-ученого, его деятельность в области ономастики напрямую направлены на развитие нашего языкознания.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova